

KISS SZEMÁN
RÓBERT

Nyugat vagy Napkelet?

Modernizmus és konzervativizmus a közép-európai irodalmakban

1962-ben született Salgótarjánban. Esszéista, irodalomtörténész, műfordító. A Vigilia szerkesztőbizottságának tagja. Az ELTE Szláv és Balti Filológiai Intézetének docense.

¹Sárközi György fordítása.

„Mélységes mély a múltnak kútja. Ne mondjuk inkább feneketlennek?”¹ — hangzik felütésként az a mondat, amellyel a modern irodalom legjelentősebb közép-európai regénye kezdődik. Az a mű, amelyben a szerző és az elbeszélő ironikus pozícióváltásai, saját szerepe mögüli kikandikálásai legfőbb elrugaszkodási pontul szolgáltak a posztmodern irodalom számára (is), az a regény, amelynek nyelvezete a *konjunktív ájncvájok* segédigékkel átszótt bozótjával rémiszti germanisták nemzedékeit, ugyanakkor azonban távolságtartó, semleges vagy egyetértő elbeszélői magatartásmód bonyolult színpadmesteri grimaszait kreálja az ószövetségi ósátya és családja körüli történések szcénáihoz, az a cselekmény, amely az elbeszélő kénye-kedve szerint darabolódik és strukturálódik szüzsévé, az az idő, amely az elbeszélő teremtő szándéka szerint válik gumyszerűen nyúlóssá vagy sűrűsödik plazma-állapotúvá, az az elbeszélési mód, amelyben a történések *belső várkastélyként* egymás után fölnyíló termeiben vallástörténeti fenoménok és kultúrhistoriai jelenségek kelnek életre, amelyben letűnt korok eszmerendszereinek csontjai fehérlenek rendezetlenül rendezett halmokban, az a történelem hús kútjából áramló toposz-fuvallat, amelynek leheletébe beleborzong még a tudattalanban magát jártasnak hívó modern ember is — számomra ez a mű jelenti a végletes konzervativizmust és a szélsőséges modernizmust egyaránt. Egyben. Szépen és szerencsésen.

**A széttöredezetttség
mint közép-európai
fenomén**

²Mégis inkább szegényíti, hiszen a fragmentum inkább ki van téve a feledésbe hullás veszélyének, mint az egész.

Kevésbé szép és szerencsés formájában mindez nem jelenik meg *egyben*. A kulturális örökítő anyagot hordozó *mém* felbomolhat és szakaszokra eshet szét. Eltűnhetnek belőle részek, esetleg egyszerűen kikophatnak a kulturális tudat szövetéből. A közép-európai irodalmakra jellemző megkésetttség és stíluskeveredés jegyei egy általánosabb fenomén, a *széttöredezetttség* felé mutatnak, amely gazdagítja/szegényíti kulturális memóriánkat.² A széttöredezetttség a közép-európai szellemi élet általános sajátosságaként értelmezhető, amely, ha az idő síkjára vetítjük, megkésetttséget és stíluskeveredést eredményez, és amennyiben az alkotói életpályákra vonatkoztatjuk, megfosztja az alkotókat az *egybenlátás* képességétől — lehetetlenné téve ezáltal az olyan

egyszerre modern és konzervatív nagyregény megszületését, mint a *József és testvérei* (1933–1943).

Amennyiben az egybenlátás ajándéka valahány égtájon ritka jelenség, a közép-európai kultúrákban kifejezetten unikális tüne-
mény. *Csillagóra*. Olyan történelmi, társadalmi és egyéni csillag-
zat együttállását kívánja, amely konstelláció szinte kegyelmi pil-
lanat egy-egy kisebb nemzet történelmében. Azért választottam
a modern és a konzervatív számomra egyik szimbolikus irodal-
mi alkotását bevezető példaként, hogy létrehozzam azt a töke-
súlyt, amellyel utazásunk az egykori Pannon-tenger helyén tá-
madt nemzeti kultúrák múlt századforduló körüli dekádjain
biztonságosabb lehet. Ugyancsak a biztonság fokozottabb érzésé-
nek megteremtését segíti, ha előre leszögezem, hogy bár nem
vindikálom magam számára Thomas Mann-i értelemben az „át-
fogó elme” birtoklását, ám a modernizmust és konzervativiz-
must mégsem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő jelen-
ségekként érzékelem.

**A modernizmus és
konzervativizmus
viszonyrendszere**

Miért-e tételmondat, amely (egyelőre) nélkülözni látszik az alá-
támasztást? A féltés okozza. Az esszé tárgyát félttem. Ezen eszme-
futtatás tárgya ugyanis — ha egyáltalán lehet ilyenről beszélni a
szellemiek világában — nem a modernizmus és/vagy a konzer-
vativizmus, hanem az a viszonyrendszer, amely *egyben* látatja
őket, *ahonnan* — megengedvén az impresszionista festészeti tech-
nikákhoz hasonló, hunyorító pillantást, amely a részletező pontos-
ság helyett inkább az egész látását célozza — *a kettő egynek látszik*.

Mert oly sokan és sokszor tárgyalták a modernizmust önma-
gában, a konzervativizmus nélkül, és fordítva, oly sok pöffeszke-
dés vagy megvetés kíséretében, és ha egyáltalán megemlítették a
másikat, azt oly dehonesztáló formában tették, hogy mindez
arra int, előre figyelmeztessen olvasóimat arra, hogy a moder-
nizmust és konzervativizmust ikertestvéreknek tekintem, akiket
egyazon anyaszázad szült. És az együtt felnövekvő testvérekhez
hasonlóan együtt eszmélődtek, egymáshoz intézték kérdéseiket,
a másik megismerésével gyarapodtak önismeretben, egymás
provokációira adtak még kihívóbb válaszokat, amelyek egyre
újabbakat szültek — mindmáig. Párbeszédük mintegy fúgaszerű
formába önti az újkori európai ember technikai fejlődéssel, politi-
kai és társadalmi változásokkal, transzcendenciával kapcsolatos
nézeteit. Ellenpontozzák egymást, úgyhogy az egyik a másik által
nyeri el helyét és értelmét kulturális paradigma-rendszerünkben
(amely a francia sturkturalisták tanítása szerint azonos az univer-
zum szerkezetével), és ambivalens viszonyuk teszi számunkra ér-
telmezhetővé a bennünket körülvevő, ellentétekkel terhes világot.

**A modernizmus
színre lépése**

A modernizmus, amely az újjazdagok és parvenük ma is jól
ismert göggyével lépett a kontinens kulturális színpadára a 19.
század második felében, meglehetősen késéssel jutott el a magyar-
országi anyanyelvi irodalmakba. Már ez a tény is intő jel lehet

azok számára, akik nem kis rátartással kísérlik meg földolgozni honi történetét. Mintha a modernizmusnak azt az egyébként a művészetek történetében általánosítható jellegzetességét, egyik alapvető alkotói magatartásmódját, vagyis a hagyomány negligálásának kísérletét, nem vizsgálat alá vették volna, hanem önmagukat és ezáltal a vizsgálati módszert magát is megfertőzték volna e kórral. Hasonlót a dévabányai zsidó családban született Gejza Vámoš tett *Isten atomjai* (*Atómy boha*, 1928) című modern *Bildungsroman*jában, amely a zsidóság modernizálódásának és asszimilációjának kérdéseit feszegeti a múlt század első évtizedeiben: az első Csehszlovák Köztársaság polgárként magyarból gyorsan szlovákká asszimilálódott Vámoš regényének orvos-főszereplője az öngyilkosságnak ugyanis azt a módját választotta, hogy szándékosan megfertőzte magát egy nemi betegség kórokozójával. Holott a modernizmus még csak készülődött a kontinentális partraszállásra, amikor a nagy-britanniai társadalmi és kulturális kihívásokra adott konzervatív válasz már készen állt az Oxford-mozgalom eszmeiségében és a preraffaelita festőiskola esztétikájában a 19. század közepén. Az újkori művészi konzervativizmus szülőházája tehát az az Anglia, amely az európai társadalom legiparosodottabb, legszekularizáltabb állama — itt virágzik ki a Róma iránti hódolatból és a miszticizmus utáni vágyból Newman teológiája és az olasz reneszánsz előtti kort idéző festészeti irányzat.

A politikai, társadalmi
és művészi
modernizmus

Az angliai modernizmus és konzervativizmus viszonyának példája, amely inkább atipikusnak tekinthető Európában, egyben lehetőséget ad rámutatnunk arra is, hogy a politikai, a társadalmi és a művészi modernizmus, miként a politikai, a társadalmi és a művészi konzervativizmus sem jár szükségszerűen kéz a kézben. Az angliai politikai és társadalmi modernizáció, az anglikán egyház államvallási szerepköre egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy ebből a talajból nőtt ki az Oxford-mozgalom és a hozzá tartozó konzervatív eszmeiségű művészi gondolkodásmód. Ahogyan a közép-európai politikai és társadalmi konzervativizmus masszív közegét forgatta fel fenekestül a legalább annyira sokkoló hatású modernizmus, amelyet a magyar irodalomban például az *Új versek* vagy a Nyugat képviselt.

A modernizmus
a közép-európai
irodalomban

A közép-európai nemzeti kultúrákban szinte egy időben és egyforma vehemenciával nyert teret a modernizmus a 20. század első évtizedében. Mintha a politikai és társadalmi konzervativizmust a modernizmus elsősorban a művészet által provokálta volna. Ady, Babits és Kosztolányi szlovák kortársai, Janko Jesenský (1874–1945), Ivan Gall (1885–1955) és Ivan Krasko (1876–1958) éppúgy megkíséreltek túllépni a 19. századi nemzeti hagyományon, akárcsak a horvát költők, írók és drámaírók, az emigrációba kényszerült Antun Gustav Matoš (1873–1914), az életét elmebetegintézetben végző Vladimir Vidrić (1875–1909) és a dalmát

³Lásd Milosevics Péter összefoglalóját a szerb, Lukács István írását a horvát és a szlovén irodalomról: www.btk.elte.hu/slav/szla/vtsz/slav_civil/main.html

tematikájú drámát író Ivo Vojnović (1857–1929). A szerb irodalmi modernizmus szintén francia minták alapján kelt életre a századforduló utáni évtizedben, többek között Jovan Dučić (1872–1943) dekadens lírájában és Milan Rakić (1876–1938) költeményeiben. A szlovén irodalom Ivan Cankar (1876–1918) és Oton Župančič (1878–1949) költészetével szintén ebben a korban kapcsolódott a világirodalom modernista áramlatához.³

A modernizmussal egy időben azonban az örökölt hagyomány számos eleme továbbélt a közép-európai költészetben. Például a nemzeti elkötelezettség, amely miatt Matoš kényszerült hosszú emigrációba, amiért Rakić a balkáni háborúban hazafias verseket költött. Krasko a szlovák evangélikusok biblikus hagyományát fölelevenítve ószövetségi zsoltárok modern változataiban ostromozta a szlovákokat nemzetemésztő hibáik miatt. Nem is szólva a transzcendentális kérdések megválaszolásának számos kísérletéről, amelyek a magyar olvasók számára Ady és Babits költészetében jelentek meg legerősebben. Az eszmei konzervativizmus ily módon vegyült az esztétikai modernizmussal — az irányzat sajátosan közép-európai változatát teremtve meg ezáltal. Ez a későbbiekben hozzájárult ahhoz, hogy a modernizáció problémáira adott válaszok között karakteres hangon szólalt meg a konzervativizmus mint önálló eszmei és esztétikai irányzat is. Ennek egyik legjellemzőbb irodalmi megnyilvánulási formájává a katolikus modernizmus vált. A konzervativizmus egyúttal olyan világraszóló jelentőségű életműveket inspirált, mint a vallástudós Mircea Eliadéé vagy mint a Napkeletben is publikáló Bartók Béláé.

A cseh modernizmus két ága

A cseh irodalom sok szempontból osztozott a többi közép-európai nemzeti irodalom sorsában, mindazonáltal a modernizmus megjelenése szinte valamennyinél előbbre, a 90-es évekre datálható. A francia *elátkozottak*, akárcsak a német filozófia fontos alakjainak eszméi, már a század utolsó évtizedében helyet kértek maguknak a cseh szellemi életben. A cseh modernizmus programszerű manifestumhoz kötődött, amely 1895-ben jelent meg a Rozhledy (Szemlék) című folyóiratban. A modernizmus emblematikus kiadványai is a kilencvenes évektől fogva láttak napvilágot. Legnagyobb hatású lapja a Moderní revue (1894–1925) volt, amelyet Jiří Karásek z Lvovic, az artistikus és arisztokratikus író adott ki Karel Hlaváček költő és képzőművésszel karöltve. A Moderní revue hasábjain a modernizmus irodalmi megjelenítése mellett nagy hangsúlyt fektettek a folyóirat képzőművészeti színvonalára is. A kiadók a lap több mint három évtizedes fennállása során hetvenhét kötetet jelentettek meg, amelyek nemcsak a legfontosabb irodalmi alkotások eljuttatását biztosították az olvasóközönséghez, hanem grafikai, képzőművészeti és könyvészeti színvonalukkal alapvetően meghatározták a képzőművészet csehországi történetét — a szecessziós, impresszionista, szimbolista líra és

⁴Vö. Jan Lehár –
Alexandr Stich –
Jaroslava Janáčková –
Jiří Holý: *Česká
literatura od počátků k
dnešku*. Nakladatelství
Lidové noviny, Praha,
2004, 383–440.

⁵Vö. Roman Musil –
Aleš Filip (szerk.):
Zajací hvězda a snů.
*Katolická moderna a její
časopis Nový život
(1896–1907)*. Argo,
Moravská galerie
v Brně, 2000.

Modernizmus vagy konzervativizmus Magyarországon

⁶Jan Maria Plojhar című
önéletrajzi regényének
részlete olvasható folyó-
iratunk 1995. júliusi szá-
mában, lásd uo. a fordí-
tó, Heé Veronika írását
Julius Zeyerről.

⁷Vö. a cseh katolikus
modernizmust földolgozó
monográfiával Martin C.
Putna tollából: *Česká
katolická literatura,
1848–1918*. Torst,
Praha, 1998.

próza, valamint a lírizáló próza vizuális szempontból adekvát alkotásait nyújtva olvasóközönségüknek.⁴

A modernizmusnak létezett egy másik változata is a cseh irodalomban és képzőművészetben: kezdettől fogva helyet vívtak ki maguknak a katolikusok is. Az esztétikai modernizmust eszmei konzervativizmussal társítók alkotók az *Egy lobogó alatt* (Pod jedním praporem) című almanach megjelenítésével léptek a cseh irodalmi élet színpadára 1895-ben, majd ezt követően *Nový život* (Új Élet) címmel lapot szerveztek, amely 1896 és 1907 között biztosított fórumot a katolikus moderneknek.⁵ A papi hivatást irodalmi tevékenységgel kiteljesítő lírikusok közül Sigismund Bouška és Karel Dostál Lutinov életműve a legjelentősebb, akikkel a lap hasábjain szívesen dolgoztak együtt olyan művészek is, mint az ornamentális-szecessziós próza képviselője, Julius Zeyer,⁶ vagy a szimbolista költészet világirodalmi rangú alkotója, Otokar Březina.⁷ A körből olyan jeles lírikusok nőttek ki, mint például Jakub Deml, akinek munkássága több évtizeden át meghatározta a cseh költészetet, és jelentős szerep hárult rá még a kommunista kultúrpolitikával való szembenállásban is.

A magyar modernizmus és konzervativizmus kapcsolatából jobbra hiányzott a cseh együttélés példája — az összebékíthetetlennek látszó politikai és társadalmi ellentétek lázában vergődő kulturális emlékezet hálójából kirostálódtak azok, akik képesek lettek volna az *egybenlátásra*. Legfeljebb kriptó-konzervatívokként léteztek a modernizmus paradigmarendszerében, esetleg kriptó-modernekként a konzervatív irányzaton belül. Nálunk a fontos fogalmakat nem a semleges és kötőszó szokta összekapcsolni, hanem a kizárólagos *vagy*. Ennek a fenoménnek egyik jelképes eseménye Babits Mihály és Tormay Cécile nevéhez fűződik. Amikor a Nyugat vezéralakja, a világháború, az országvesztés, a kommün és a fehérterror sokkoló tapasztalataitól tökéletesen dezorientált magyar társadalom egyik legfontosabb irodalmi tekintélye dönteni kényszerült, elfogadja-e a konzervatív Napkelet szerkesztői posztját, amelyet Tormay Cécile kínált föl neki, némi habozás után elutasította az ajánlatot. Úgy érezte, a politikai és társadalmi modernizmus és konzervativizmus közötti szakadék, amely (már akkor is) szétszakította a magyar társadalmat, nem hidalható át a szépség törekeny hídjával. Kemény, komoly tapasztalat ez azok számára, akik az esztétikát honi közegben függetleníteni próbálták a politikumtól. Pedig Tormay Cécile széleskörű műveltségének és irodalmi adaptációs készségének volt köszönhető például, hogy a Thomas Mann-i családregény meghonosodott a magyar irodalomban. Tormay *A régi ház* című regénye (1914) ugyanis a legkorábbi darabja annak a családregény-sorozatnak, amelyben a magyar írók, többek között Babits is a *Halálfiában* (1927), a 19. században beköszöntő társadalmi változásokat jelenítették meg egy család történetében. Más, szerencsésebb, *egybenlátóbb* kultúrák

esetében a fenti megkeresésre adott válasz talán nem a kényszerű *vagyilagosság* jegyében született volna meg. Konzervatív volt-e hát a műveiben és gondolkodásmódjában folyamatosan klasszicizálódo Babits a húszas években? A kérdésre adható legadekvátabb válasz egy Szent Ágoston-i parafrázis, amelyet némi malíciával azért engedhetek meg magamnak, mert Babits esszét írt a szóbanforgó egyházatyáról: *nem lehetett az, mert már az volt, mielőtt az lett volna.*

A prágai Városi Könyvtár (Městská knihovna) aulájában az olvasót egy installáció fogadja. A különleges látványt nyújtó könyvkutat Matej Krén alkotta. A cseh fővárosban élő szlovák képzőművész kiselejtezett könyveket használt a kútgyűrű fölépítéséhez. A gerincükkel kifelé néző könyvek tégladarabokként fekszenek egymáson a padlótól a mennyezetig: szerzők és műcímek hívogatják a látogatót egyre közelebb, aki a kútházon hagyott nyíláson át behajolhat a hengerbe, ahol szédítő látvány fogadja — a könyvkút mélységes mélye, feneketlensége. Eddig a Thomas Mann-i toposz képzőművészeti megjelenítése. Ám a látogató meglepetése döbbenetté fokozódik, amikor fölemelve pillantását azzal szembesül, hogy a könyvkút fölfelé éppoly végtelen, mint lefelé. Illúzióról van ugyan szó, ám még ehhez sem elegendő egy nézőpont, *egy tükör*. Legalább *kettő*, egymással szembefordított foncsorozott üveglap szükséges a teljességhez, az egybenlátáshoz. Ezáltal keletkezhet a végtelenbe futó időcsatorna, amelynek meghatározhatatlan szakaszán vette kezdetét és végződik nemcsak az ember, hanem az emberiség egzisztenciája. Múlt és jövő, mint kitapintható és belátható szakasza a kitapint-hatatlannak és beláthatatlannak.

Míg a *József és testvérei* története által a múlt feneketlen kútjába pillanthatunk a 20. század szemüvegén át, az esztétikai modernizmust elegáns szellemi konzervativizmussal ötvöző Franz Werfel, élete utolsó néhány évében, a jövő felé irányította kutató pillantását. Az expresszionizmus iskoláját kijárt prágai német író *A meg nem születettek csillaga* című regényében a katolikus modern irodalom számára domesztikálta a science fiction műfaját. A távoli jövő boschi alagútjának végén éppúgy megváltozott világ vár ránk, akárcsak az őszösvetségi történetet elbeszélőben: a földtörténeti változások következtében a magashegységek dombságokká szelídültek, az élővilág bizonyos fajai, például a madarak, már kipusztultak. Ám ebben a megváltozott világban is ugyanazon kérdések izgatják az embert, mint Ábrahámot és Jákobot: a hit mint az ember és Isten kapcsolatának formája. A katolikus egyház, amely Werfel szerint a jelen és jövő közötti ismeretlen évezredek valamennyi kataklizmáját átélte, erre kísérel meg választ adni.

Az *egybenlátás* képességének birtokosai, Manntól Werfelig, ezért tudhatják, hogy a modernizmus és a konzervativizmus összetartoznak, mint az univerzum és az ember, amelyeknek Istentől eredően azonos formája van. *Van.*